

TÁRSADALMI INNOVÁCIÓK A HELYI FOGLALKOZTATÁSBAN

SOCIAL INNOVATIONS IN LOCAL EMPLOYMENT

G.Fekete Éva

CSc, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

3780 Miskolc Egyetem-város, 46/ 565-111/20-23 fekete.eva@uni-miskolc.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A civil társadalom gazdasági szerepvállalása korunk egyik legnagyobb kihívását jelentő foglalkoztatási problémák megoldásában is egyre nagyobb szerephez jut. Új, illetve újszerű megoldásnak számítanak a helyi termékek előállításához és értékesítéséhez kapcsolódó, a közösségi alapú helyi gazdaság és foglalkoztatást fejlesztő társadalmi megoldások, de a töredék-, vagy alkalmi munkákat integráló szervezeti megoldások, a munkavégző képességet javító közösségi kezdeményezések, vagy a szövetkezés formáinak elterjedése is ebbe a tárgykörbe tartoznak. A tanulmány a helyi foglalkoztatást segítő társadalmi megoldások elméleti hátterét és néhány típusát tekinti át.

SUMMARY

Participation of the civic society in seeking solution to the unemployment problem as one of the present greatest global challenges is increasing. Social initiatives related to producing and marketing local products within new socio-economic structures as well as community based local economic and employment development are considered as innovative solutions. Moreover the new organizational frameworks for work integration, new community technics to improve working capabilities, or diffusion of new forms of cooperation come within the concept of social innovation, too. This paper reviews some theoretical issues and types of social innovations which improve local employment.

1. A LOKALITÁSOK SZEREPÉNEK MEGNÖVEKEDÉSE A MUNKAERŐPIACI PROBLÉMÁK KEZELÉSÉBEN

A lakó- és a munkahely szétválása jó ezer éves folyamat. Előbb a lakóépülettől különült el a munkavégzés helye, majd a gyáripár megjelenésével a lakóhely településétől is elvált a munkahely települése. A mindennapokat egyre inkább behálózó globalizáció pedig teljesen átrendezte a világ gazdasági és társadalmi térszerkezetét. A működő tőke „határtalan” áramlása, a termelés fejlődő országokba való kihelyezése, a technikai színvonal egyetemes emelkedése, új húzóágazatok megjelenése, az info-kommunikáció forradalmasodása drasztikus változásokat hozott a munkaerőpiacon. Ennek négy markáns jelensége:

- (1) A munkatömeg csökkenése és egyben a munkaerőtől elvárt minőségi követelmények emelkedése. Az elérhető munkalehetőségek mennyiségét a technikai haladás következtében fogyó élők munkai-gény csökkentette le. A haladás a minőségi elvárásokat is átfőrmálta. A bevált technikák, begyakorolható mozdulatok pusztán ismétlése helyett az újabb és újabb eszközök használatára és folyamatos alkalmazkodásra való képességek kerültek előtérbe. (Laky 2003)
- (2) A foglalkoztatás ágazati struktúrájának átalakulása egyrészt a mezőgazdaság foglalkoztató képességének további és az ipari foglalkoztatottak számának is egyre

erőteljesebb csökkenését, másrésről a differenciálódó szükségletek kielégítésére hivatott szolgáltatások és az innovatív ágazatok munkaerőigényének növekedését hozta magával. (Lee – Wolpin 2006)

- (3) A munkavállalási célú térbeni mobilitás élénkülése, a mozgás távolságának megnövekedése. A szakmák specializációja, a munkaerő-kereslet térbeni átrendeződése új migrációs hullámokat indított el – országon belül és országok között. (Köllő 2013)
- (4) A munkavállalás formáinak rugalmasabbá válása. A munkaerőpiac szektorális, ágazati, kompetenciák szerinti és területi rugalmasságának erősödése kikényszerítette a hagyományos bérmunka fajtáktól eltérő, ún. atipikus munkavállalási formák elterjedését (Ékes 2009).

Összességében azt látjuk, hogy a gazdasággal együtt a munkaerőpiac is globalizálódik. Felvetődik a kérdés, hogy akkor miért beszélünk a lokális munkaerőpiac jelentőségének felértékelődéséről. A válasz a fenti folyamatok hatására megbomlott környezeti, társadalmi (azon belül munkaerőpiaci) egyensúlyban és a helyreállítására irányuló törekvésekben rejlik.

A munkanélküliség, mint társadalmi jelenség és közgazdasági kategória a XIX. század végétől kerül a közgazdasági elméletek középpontjába és a XX. század első felében kezd beépülni – mint „kockázati tényező” – a társadalompolitikába (Egresi 2005). A munkanélküliséget, mint a tőkés társadalomban törvényszerűen kialakuló munkaerőpiaci egyensúlyhiány következményét – a 30-as évek gazdasági világválságának tapasztalatai által is alátámasztva – KEYNES (1883-1946) elmélete tárta fel. Keynes vetette fel a termelés és a foglalkoztatás fenntartásában az állami beavatkozás szükségességének gondolatát is. Az amerikai New Deal, majd a II. világháború után a nyugati országokban kiépülő jóléti államok az állami beavatkozás szükségességének elfogadására és a szociális, valamint gazdasági jogok (köztük a munkához való jog) biztosításának vállalására épültek. Ez utóbbiak csakis az újraelosztás mértékének magasán tartásával és az állami intézményrendszerek kiépítésével volt megoldható. A jóléti államok működése során – egészen a 90-es évekig – a munkanélküliséget a gazdaság működésével szükségszerűen együtt járó, de átmeneti, a szociálpolitika eszközeivel kezelhető jelenségnek tartották.

A 70-es években kibontakozott gazdasági válság hatására felerősödtek a jóléti kiadások lefaragását követelő, a neoklasszikus közgazdaságtanra támaszkodó nézetek (Friedman 1962, Hayek 1958), melyek párosultak a jóléti állam visszásságaival, köztük a „jóléti függőség” egyén- és társadalomromboló hatásával szembeálló kritikákkal (Segelman – Marsland 1989). Az egyre növekvő munkanélküliség okai közé a jóléti állam működési zavarait is besorolták és a szociálpolitikai megoldásokkal szemben a megoldást a vállalkozások létrejöttében és megerősödésében, az egyénben az önálló és felelősségteljes magatartás kialakításában látták.

A 90-es évekre tehető annak tudatosulása, hogy a fejlett országokban is a munkanélküliség tartós jelenlétével kell számolni.⁶ A folyamatot felerősítő okok között a gazdaság globalizációja, ennek során a termelés kihelyezése, a technológiai korszerűsítés meghatározó versenyfeltétellé válása, az árupiacok egységesülése egyaránt megtalálható. A tartós munkanélküliek számának és arányának növekedésével láthatóvá vált, hogy az elsődleges munkaerőpiac egyre kevésbé képes a munkaerő felvételére. A munka-készlet csökkenése a demográfiai folyamatok következtében növekvő munkaerő létszámmal párosulva a munkaerőpiaci feszültségek állandósulását, az egyének számára pedig a létbizonytalanság növekedését vetítette előre. A létbizonytalanság tényezői között Castel a társadalmi

⁶ Bár Hannah Arendt már 1958-ban leírta az azóta sokat idézett mondatot, miszerint: „Ami előttünk áll, az egy munkatársadalom, amely kifogy a munkából, azaz az egyetlen tevékenységből, amihez még ért. Mi lehetne ennél szörnyűbb?” (idézi Török 2006)

munkamegosztásban való részvétel hiányát és a közösségi kapcsolatoktól való megfosztottságot tekintette dominánsnak (Castel 1998). Mindkettő kialakulásában a munkanélküliségnek meghatározó szerepe van. Kutatások sora igazolja, hogy az összes lehetséges tényező közül a munkanélküliség, különösen pedig a tartós munkanélküliség állapota függ össze legerőteljesebben az elszegényedéssel és a kirekesztődéssel (Gábos – Szívós 2004, Spéder 2002). A fejlett társadalmak egyik legfontosabb törésvonala a munkával rendelkezők és a munka világán kívül rekedők között húzódik.

A munkanélküliség tartóssá válása tehát láthatóan korántsem csupán közgazdasági probléma. A munkának az emberi társadalmakban játszott szerepe következtében alapvető társadalmi értékeink, társadalomszerveződésünk alapjai kerültek veszélybe. Miután a fennálló társadalmi struktúrákban az egyéneket munkájuk, ill. a munkamegosztásban elfoglalt helyük után értékeli, a társadalmi újraelosztás alapja a munka és általánosan elfogadott normáink szerint a munka kötelesség, de egyben az önmegvalósításunk legfőbb eszköze is (Dahrendorf 1994). A munka elvesztésével így nem csupán anyagilag kerül veszélyeztetett helyzetbe az egyén, de mentálisan és morálisan is. Társadalmi kapcsolatai meglazulhatnak, átformálódhatnak és kiesik a korábbi hálózataiból (Castel 1996). Mindezt szellemi és erkölcsi leépülés kísérheti. A tünetek együttesen a társadalmi kirekesztődés folyamatát indíthatják el. Amikor ez a jelenség az egyéneket tömegesen érinti, akkor már súlyos társadalmi válságról beszélhetünk. A társadalom teljes polarizálódásának, szétesésének, majd az ennek nyomán fellépő válságjegyeknek, mint a társadalmi devianciák (válások, szenvedélybetegségek, bűnözés, öngyilkosság) növekedésének és az ezek által a gazdaságra háruló fokozott terhek elkerülése az egész társadalom érdeke. Akkor, amikor a szakértők körében elterjedt a 80-20 társadalom víziója (Martin – Schumann 1998), azaz tartósan azzal kell számolnunk, hogy a társadalom 20%-a tartja el a további 80%-ot, senki sem gondolhatja, hogy kívül tud maradni a problémákon. A 80%-ot érintő egzisztenciális, mentális és morális traumák teherként, közvetlen fenyegetésként nehezednek a maradék 20%-ra is. Mindezekből következően a modern társadalmak bérmunka = munka értelmezése mindenképp változtatásra szorul.

A munkaerő-piaci területi egyenlőtlenségekre, a kereslet és a kínálat egyensúlyának megbomlására az idők során több kezelési mód is kialakult.

Kezdetben állami beavatkozásként, jelentős összegeket ráfordítva valósítottak meg nagyméretű akciókat.

- (1) Időben először – Nyugat-Európában az 50-es és 60-as években – a konfliktus feloldására a gazdaságilag kiüresedett helyekről a munkaerőt a munkahelyeket koncentráló centrumokba igyekeztek áttelepíteni. Ehhez egyrészt a centrumok befogadó képességének növelésére, másrészt a kibocsátó területekről a népesség átköltözésének segítésére volt szükség. A kívánt folyamat beindult, ám még akkor is folytatódott, mikor már a centrumok nem tudtak több beköltözőt befogadni, sem munkahely, sem lakóinfrastruktúra nem állt rendelkezésre. A centrumokban egyre erősebben jelentkeztek a túlnépesedés problémái, míg a perifériákon pedig a kiüresedés hozott nem várt problémákat.
- (2) A következő időszakban – a 60-as és 70-es évek elején – az intézkedés irányát megfordítva, a munkahelyet vitték a szabad munkaerőhöz. A centrumokból a gazdasági tevékenységek kitelepülésének ösztönzése hozott eredményeket, de az erre a célra fordítható forrásoknak az olajválságot követő csökkenése miatt ez a politika már nem volt folytatható, valamint a kitelepült új munkahelyek nem bizonyultak fenntarthatónak. Ennek okai többek között a piaci szempontok háttérbe kerülésében, a technológiai elavultságban és a helyi munkaerő felkészületlenségében jelentkeztek.
- (3) A harmadik periódusban a nagy mozgásokat feladva, a helyi munkahelyek bővítésére helyezték a hangsúlyt. Az állami források hiánya és a korábbi politikák sikertelensége is

visszavonulásra készítették az államot. A helyi adottságokra és a helyi kezdeményezőképessegre alapozott területi politika indulásával a helyi foglalkoztatás-fejlesztés koncepciója is megerősödött.

A helyiek részéről a növekvő munkanélküliséget mérséklő megoldások keresését a személyes érintettség és a következmények közvetlen érzékelése motiválta.

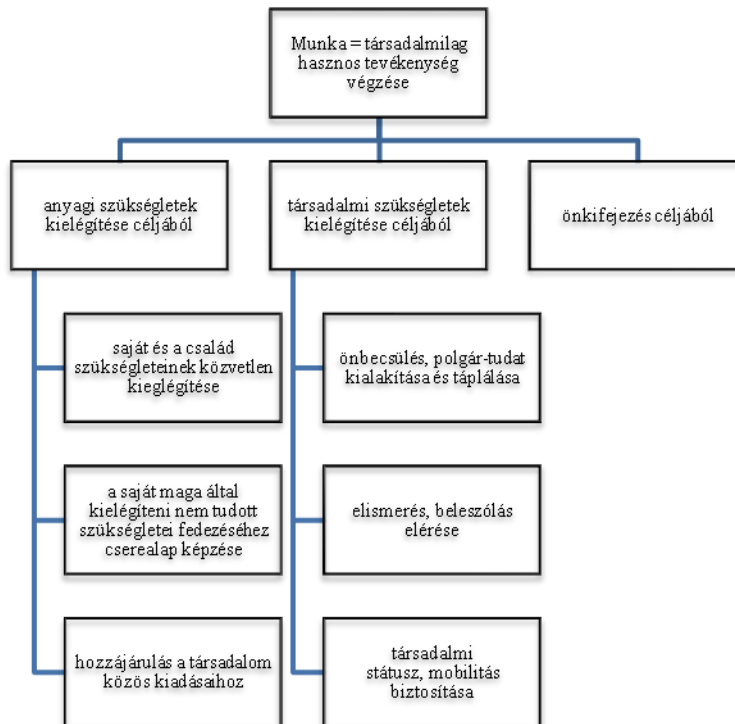
A helyi megoldások előtérbe kerülését a helyi szükségletek diverzifikációja, a szolgáltatások irányába történő eltolódása, a globális termékek iránti bizalom megbomlása, a technikai eszközök segítségével a távoli munkavégzés lehetőségeinek kiszélesedése erősítette. A későbbiekben – szintén a globalizáció ártalmait elleni védekezésként – a helyi piac védelme, a lokális identitás megőrzésének igénye tovább szaporította a helyi munkaerőpiaci beavatkozások indokait.

2. A POSZTMODERN FOGLALKOZÁSI MODELL JELLEMZŐI

Miután beigazolódott, hogy a profit orientált tőkés gazdaságokban a teljes foglalkoztatás illúzió, ám a társadalom felépülésében, a javak újraosztásában, a társadalomba való beilleszkedésben, a mások általi megítélésben a munkának és az ahhoz kötődő teljesítménynek továbbra is meghatározó szerepe van (vagy szeretnénk, ha az lenne), az ellentmondás két módon oldható fel. Vagy új, a munkától különböző alapra helyezzük a társadalmat, és deklaráltan más érték(ek) (pl. tulajdon, képességek, kapcsolatok, rászorultság) mentén részesülünk javakban, a mások általi megítélésben, vagy – és hozzánk ez áll közelebb – az ipari forradalom óta a bérmunkára leszűkült munka fogalmát változtatjuk meg és terjesztjük ki olyan szintre, hogy be tudja tölteni értékteremtő, társadalomszervező és egyéni fejlesztő szerepét egyaránt. (Robertson 1985, Rimler 1999, Vobruba 2000, Csoba 2006) A munkafogalom átértékelése új célokat, új tartalmakat, új típusú foglalkoztatókat hív életre, melyek együttesen tovább színesítik a posztindusztriális / posztmodern foglalkoztatási modellt. (Az azonban bizonyos, hogy változatlan munkafogalom mellett munkaalapú társadalomról csak akkor beszélhetünk, ha számolunk a társadalom további polarizációjával, a társadalmi kirekesztés még szélsőségesebbé válásával, ami előbb utóbb újabb társadalmi korszakváltást erőszakol ki.)

A posztindusztriális társadalom foglalkoztatási modelljének legfőbb sajátossága, hogy egymásra épülő, egymást kölcsönösen erősítő építőkövekből tevődik össze (Szabó-Négyesi 2004). Ezen belül öt alapvető jellemzőt emelhetünk ki:

(1) *Megváltozott munkafogalom alapul.* Szakítva a munkahelyhez szorosan kötődő munkaparadigmával, a munka nem kizárólag bérmunkát jelent, hanem olyan társadalmilag hasznos tevékenységet, mely hozzájárul mind az anyagi, mind a társadalmi szükségletek kielégítéséhez, mind az önkifejezéshez. (Török 2006) (1. ábra)

1.ábra: Kiterjesztett munkafogalom az egyén szempontjából

Forrás: saját szerkesztés

A munka társadalomszervező erejének megőrzése érdekében a munkahely-központúság felől a munka- és jövedelem-központúság felé fordul. Különösen sürgető ez a paradigmaváltás azokban a térségekben, ahol a foglalkoztatottság mértéke jelenleg is rendkívül alacsony és a vállalkozói szféra bővülési esélyei korlátozottak. E térségeken belül is eltérő foglalkoztatási potenciállal jelenik meg a vállalkozói szféra, van, ahol jobban és van, ahol egyáltalán nem lehet számítani a for-profit szektor munkahelyteremtésére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbi térségekben ne lenne munka, ne lenne elvégzendő társadalmilag hasznos tevékenység. Sőt, ezekben a térségekben – épp a lemaradás miatt – még több a teendő. Ám az is igaz, hogy a jelenlévő munkaerő csak korlátozottan, illetve csak fejlesztéssel alkalmas a teendők ellátására.

(2) *Vegeyes gazdaságot feltételez.* Különösen a tartósan magas munkanélküliséggel küzdő, alacsony vállalkozási potenciájú területeken a vegyes foglalkoztatási és jövedelemszerzési modellek felépítése hozhat megoldást. (G.Fekete, 2011)

A vegyes gazdasági modellben a jövedelem forrásai lehetnek (2.ábra):

1. *Határozatlan idejű szerződéssel teljes munkaidőben végzett (bér)munka:* a hagyományos értelemben vett munkahely az elsődleges munkaerőpiacon. Más formákkal való kombinálása túlzott alulfizettség esetén lehet indokolt.
2. *Határozott idejű szerződéssel végzett (bér)munka:* hátránya a kiszámíthatatlanság. Más jövedelemszerzési lehetőség nélkül állandó „liftezéshöz”, a létbiztonság hirtelen megingásához, majd újabb „bő időszak” megéléséhez vezethet.
3. *Részmunkaidőben végzett (bér)munka:* előnye a kiszámíthatóság, a munkavállalási, ill. a munkaadói képességhez való igazodás, míg hátránya a kisebb megszerzhető jövedelem. A megélhetéshez, ill. az azt idős korban is garantáló nyugdíj biztosításához más jövedelemtípussal kombinálva lehet elégséges.
4. *Alkalmi (bér)munka:* Kiszámíthatatlan és bizonytalan, sokszor a szürke vagy feketegazdaságban realizálódik. A jogszabályok ugyan lehetőséget adnak a kifejlesztésre, de az eljárás még mindig bonyolult, illetve a magas járulékok és a biztos juttatásokból, ill.

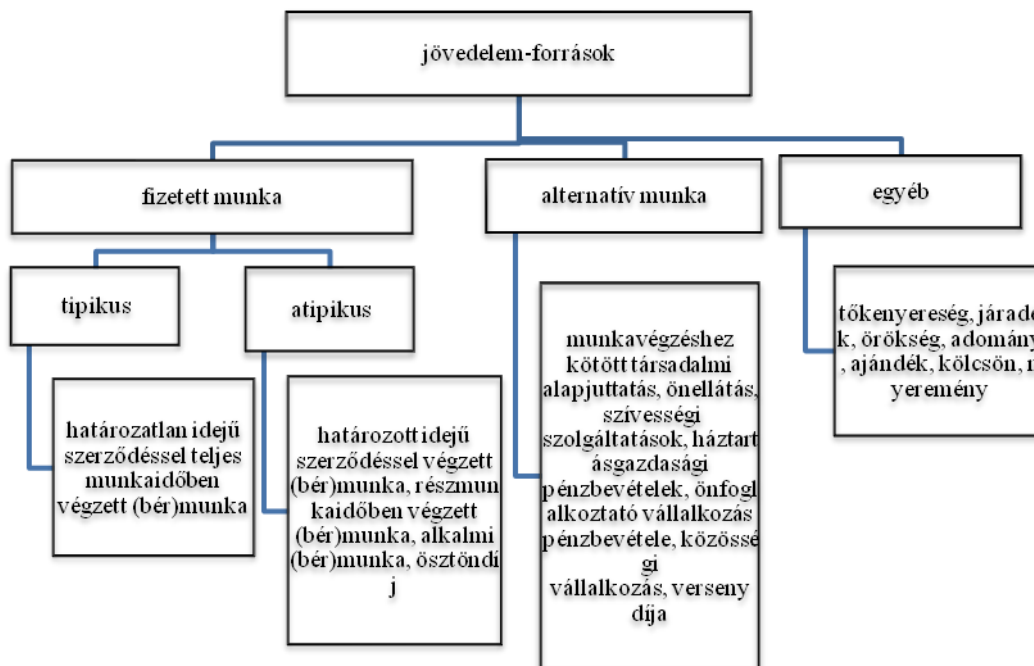
az arra jogosultságból való kieséstől való félelem fogja vissza a munkavállalót és a munkáltatót egyaránt a legalizálástól. A munkaadót és a munkavállalót terhelő adminisztratív terhek az alkalmi munkát kiközvetítő non-profit szervezetek belépésével lenne csökkenthető. Ugyancsak ez a szervezet hozhatná napvilágra a jelenleg rejtett munkaigényeket. Másoldalról ama bizonyos jövedelemhatár eléréséig az alapjuttatás megmaradása, valamint a munkabér utáni járulékok csökkentése segítheti a kiféheredést és az új munkalehetőségek feltárását.

5. *Munkavégzéshez kötött társadalmi alapjuttatás:* nem segélyről van szó, hanem - (a jövedelemstruktúra egészét figyelembe véve kalkulált) jövedelem bizonyos szint alatt maradása esetén - alanyi jogon járó, de társadalmilag hasznos tevékenység végzéséhez kötött juttatásról. A munkavégzés meghatározott heti óraszámában és az önkormányzat foglalkoztatási tervében szereplő munkakörökben teljesítendő.
6. *Önellátás:* elsősorban élelmiszerek saját fogyasztásra történő megtermelésére szokták érteni, de ebbe a kategóriába tartozik pl. a saját ruha megvarrása, a hagyományos háziipari tevékenységek, ill. bármilyen saját szükséglet kielégítéséhez használt – egyébként pénzen vásárolható – javak saját munkával történő előállítás. A fogyasztói társadalomban elszoktunk ettől az - éppen ezért sokak által túl archaikusnak tartott – megoldástól. Más oldalról az élelmiszerbiztonságban megingott hit, az allergiás betegségek, az önkifejezés igénye, no meg a pénzjövdelem hiánya felerősítette ezeket a törekvéseket. Az egyént, ill. családját tekintve teljes körű önellátásról természetesen nem beszélhetünk, de a munka fogalmának átértékelődése nyomán az önellátó tevékenységek társadalmi haszna is felértékelődik.
7. *Szívességi szolgáltatások:* az önellátás egy magasabb szintje, amikor az egyén a saját maga általa előállított javak, szolgáltatások cseréje révén szükségleteinek még nagyobb hányadát tudja pénzjövdelemhez jutás nélkül kielégíteni. A dolog működéséhez a cserék szervezését végző koordinátor munkájára van szükség. A rendszer átláthatósága esetén a szívességi vagy kaláka körök forgalma, az ezek révén elért jövedelem is mérhető. Az egész lényegét üti agyon azonban, ha a forgalomra az ÁFA-t ráterhelik, hiszen ekkor mégiscsak szükség van pénzjövdelemre, ami a felhasználókat részint elriasztja,, részint teljesíthetetlen feladat elé állítja.
8. *Háztartásgazdasági pénzbevételek:* a háztartás többletkapacitásainak hasznosítására épülnek pl. a klasszikus falusi (saját lakásban) vendégfogadás, a családi napközi, az idősek napközi felügyelete, a falusi vendégasztal, az otthoni szerszámokkal elvégezhető kisebb javítások, személyi szolgáltatások. Tulajdonképpen az ártermelés mértékét el nem érő, az önellátásra előállított javak, szolgáltatások család által fel nem használt részét bocsátják forgalomba. A jelen jogszabályi keretek között működtethető vállalkozás kötelező terheit (minimálbér után a járulékok, könyvelés díja, elvárt adó ..) kitermelni nem képesek, nem is igazi vállalkozások, hiszen nem profit előállítására, csupán az elvégzett munka díjaként a megélhetéshez szükséges jövedelem kiegészítésére törekszenek. Egyelőre az östermelői és a legújabb jogszabályok szerinti kistermelői rendszer keretei között működtethető legálisan. A humán szolgáltatások, a háziipari és karbantartási tevékenységek azonban nem férnek be eme keretek közé.
9. *Önfoglalkoztató vállalkozás pénzbevétele:* a háztartási léptéket meghaladó, ártermelő tevékenységet, de még mindig nem a profitszerzés, hanem saját bérük kitermelése céljából végző gazdálkodók, kisiparosok, vagy éppen szellemi szolgáltatók számára biztosít jövedelmet. A(z) (ön)foglalkoztatási funkció és a nemzeti foglalkoztatási célok indokolhatják eme vállalkozások többi vállalkozástól való megkülönböztetését, terheik csökkentését.
10. *Közösségi vállalkozás:* a helyi közösség szükségleteinek kielégítését célzó non-profit vállalkozások nem pusztán munkát ajánlanak. A foglalkoztatottak gyakorta tulajdonosok

és az előállított termékek fogyasztói is. Ezzel többszörösen erősítik a biztonságot. A for-profit szektorban elérhető fizetéseknel általában kisebb fizetésekért a természetbeni juttatások, az egymásért érzett felelősség kárpótolhatja a dolgozót. A közösségi vállalkozáshoz önkéntes munkával is lehet kapcsolódni, ami ugyan bérjövédelmet nem eredményez, de a költségek térítése, a megszerzhető juttatások és a hálózatba tartozásból termelődő társadalmi tőke megszerzésének reménye így is vonzóvá teheti a munkát.

11. *Tőkenyereség, járadék:* a „munkátlan” időszakokban segít a túlélésben az öngondoskodás jegyében a „munkás” időszakokban felhalmozott, vagy örökölt megtakarítások hozadéka. Megtakarítás azonban csak akkor lehet, ha rendszer nem limitálja a jövedelmeket, azaz nem határoz meg a (bér)munkanélküliek számára maximálisan elérhető, afölött a juttatásokra való jogosultságot elvesztő jövedelemszintet.

A fenti lehetőségek többsége ma is fennáll, de párhuzamos alkalmazásuk nem megszokott, gyakorta nem is lehetséges. A munkanélküliek számára a legnagyobb akadályt a biztos juttatástól való elesés veszélye és ezzel egyidejűleg a megszerzhető jövedelem limitálása okoz. Az utóbbi a legális kombinálási lehetőségek esetén is csökkenti, mondhatni lenullázza a munkavállalási motivációt.

2. ábra: A vegyes gazdasági modellben megjelenő jövedelemforrások

Forrás: saját szerkesztés

(3) *Többszektoros és sokszereplős* – már csak a vegyes gazdaságból adódóan is, a gazdaság mindhárom szektora jelen van. Az üzleti vállalkozások mellett a közszféra és a társadalmi szereplők is megjelennek részint foglalkoztatóként, részint a foglalkoztatás koordinálóiaként. A korábbihoz képest új elem a társadalmi gazdaság megerősödése.

Az üzleti vállalkozások által működtetett elsődleges munkaerőpiacot a versenyben maradáshoz szükséges termelékenység a „technika által kiváltható” foglalkoztatottak számának csökkentése és a szakértelem növelésére való törekvés jellemzi.

A közszféra – a közpénzek csökkenésével párhuzamosan – szintén a foglalkoztatottak számának csökkentésére kényszerül és közfoglalkoztatási programokban csak ritkán, átmeneti jelleggel válik a klasszikus igazgatási és közszolgáltatási feladatokról eltérő területeken

tömeges foglalkoztatóvá. A munkához és jövedelemhez jutást inkább közvetetten, szabályozási, támogatási és koordinációs eszközökkel segíti elő.

A *társadalmi (civil) szektor* megjelenése a gazdaságban a 80-as évektől élénkült meg. A civilek a másik két szektor által lefedetlen területekre, az alapvető állampolgári igények (egészséges élelem, lakás, egészségmegőrzés, szociális gondoskodás, tanulás, szórakozás, információhoz való hozzájutás, emberi jogok érvényesítése, érdekképviselés) kielégítése érdekében léptek be. A tevékenységekhez szükséges források biztosításához kereskedelmi tevékenységet is folytatnak, de élnek az önkéntes munkavégzés és az adománygyűjtés lehetőségével is. Működésük demokratikus alapelvekre épül (Kuti 2003). A társadalmi gazdaság alapértéke, hogy tevékenységét nem az egyén, hanem a közösség érdekében végzi, igyekszik elősegíteni a területi alapon vagy közös érdekek mentén szerveződő közösségek kiépülését. A társadalmi gazdaságban tevékenykedő személyek együttműködnek a közös haszon érdekében. A társadalmi vállalkozások a közösséget szolgálják és a céljuk nem a profit maximalizálása, a célcsoport általában a tartós munkanélküliekből áll. Magyarországon a szociális földprogram tekinthető a társadalmi vállalkozás egyik bölcsőjének (G.Fekete-Solymári 2004, Bartal, 1998). A profit szerzéssel szemben a társadalmi célokat előtérbe helyező társadalmi vállalkozások maguk is foglalkoztatók, ugyanakkor a civilek szerepet vállalnak a különböző formák közötti koordinációban, a foglalkoztatás helyi modelljének kialakításában is.

(4) *Területileg differenciált.* A térségek eltérő foglalkoztatási potenciálja alapján megrajzolhatók a foglalkoztatást inkább a vállalkozásokra, az inkább a közszférára és a jelentősebb mértékben a társadalmi gazdaságra építő települések körei. Az eltérő adottságú területeken a vegyes foglalkoztatási modell elemeinek eltérő kompozíciója lehet kívánatos. A területileg differenciált foglalkoztatáshoz kapcsolódó foglalkoztatáspolitikai is térség-, ill. településtípusonként más-más elemekre fókuszál.

A. Az elsődleges munkaerőpiacon viszonylag erős foglalkoztató potenciállal rendelkező településeken a (bér)munkahelyeket produkáló for-profit és non-profit vállalkozások megerősítése, az alternatív foglalkoztatási formák elterjesztése és az ehhez kapcsolódó munkaerőpiaci szolgáltatások támogatása lehet az elsődleges. Az eddig használt eszközök sikeresek lehetnek, már léteznek az ezek alkalmazásához szükséges intézmények.

B. Az elsődleges munkaerő-piacon és a közfoglalkoztatásban egyaránt magas vagy közepes potenciállal rendelkező, ugyanakkor a társadalmi gazdaságban is eredményeket felmutató településeken a több lábbon állás megerősítése, a külön-külön nem életképes egyes lábak egyenkénti és együttműködésükben történő támogatása lehet a feladat. Ehhez feltételezhetően a helyi fogadókészség és motiváltság adott.

C. Az elsődleges munkaerő-piacon gyenge foglalkoztató potenciállal, de a közfoglalkoztatásban erős és a társadalmi gazdaságban is érzékelhető hagyományokkal rendelkező településeken a közfoglalkoztatás és a társadalmi gazdaság foglalkoztató képességének fokozása, a jövedelemszerzés ismertett alternatíváinak mielőbbi megerősítése lehet a fő feladat.

D. Az elsődleges munkaerő-piacon és a közfoglalkoztatásban is alacsony foglalkoztatási potenciállal rendelkező településeken vélhetően a foglalkoztatás szervezésének helyi alapjai (motiváció, intézmények) teljesen hiányoznak. A feladat itt a teljes rendszer kiépítése és ehhez a helyiek „képesé tételé”.

(5) *Erős lokális meghatározottsággal bír.* A vegyes gazdaság és a területileg differenciált foglalkoztatás, az egyes jövedelemszerzési formák összehangolása tudatos tevékenységet igényel a helyi munkaerőpiac minden szereplőjétől, így a munkavállalóktól, a munkaadóktól, az önkormányzatoktól, a foglalkoztatás civil szereplőitől és a munkaügyi szervezetektől is. Ez pedig a foglalkoztatáspolitikában is egyértelműen a helyi / kistérségi szintre tereli a figyelmet

és a feladatokat. Az új munkaalkalmak és jövedelemszerzési lehetőségek kialakulása függ a helyi gazdaságfejlesztés sikerétől. (Birkhölzer, 2000)

3. A TÁRSADALMI INNOVÁCIÓ

Az innováció fogalmának meghatározására adott klasszikus (új termékek, új eljárások, új piacok, új erőforrások, új szervezet) schumpeteri definíció (Schumpeter 1939) mellett létezik egy rövid, frappáns megfogalmazás is: új elképzelés, ami működik (Mulgan 2006). Ez a rövid megfogalmazás is tartalmazza az innováció két legfontosabb tulajdonságát: az újdonságot és a már megvalósultságot, valamint lehetőséget ad az innováció fogalmának lehető legszélesebb körben történő kiterjesztésére. A gazdaságra vonatkozó, döntően a vállalatok K+F tevékenységében realizálódó, technológiai, marketing vagy szervezeti megújuláshoz vezető innovációk mellett a társadalmi tartalmú innováció fogalma is értelmezhető. Így van értelme a társadalom, az azt alkotó és működtető struktúrák, a társadalom intézményeinek megújításáról beszélni. Ezek a gazdaság számára sem érdektelenek, sőt igazából a társadalom és gazdaság kölcsönhatásai fontosságának, a gazdaságra hatással lévő társadalmi tényezők jelentőségének (újra)felfedezése helyezte a tudományos gondolkodás fókuszába a társadalom működésének megújítására bevezetett új elképzeléseket (partnerség, jó kormányzás, kommunikáció, társadalmi mozgalmak). Ez még azonban nem egyenlő a társadalmi innovációval. Ez utóbbiak gyökere alapvetően a 20.század végére megváltozott gazdasági környezetben, a gazdaság szereplői számára megjelenő új kihívásokban ered. A globalizált versenyben megkövetelt állandó tudásnövelési kényszer, az eddig elhanyagolt területiség, környezeti fenntarthatóság és a fokozódó társadalmi problémák (foglalkoztatás, szegénység) érték, ill. paradigmaváltáshoz vezetett. A gazdasági növekedés helyett az integrált fejlődés került az előtérbe. Nem csupán a társadalmi jól-lét erősítéséhez, de a gazdasági vállalatok prosperitásának biztosításához is szükségessé vált a társadalmi tényezők fejlesztése, a társadalmi erőforrások (társadalmi tőke, hálózatok, társadalmi részvétel, önkéntesség, szabad felhasználású szellemi termékek, helyi tudás) bevonása. A profit-orientált gazdaság és a szűkülő költségvetési keretekkel szembe nézni kénytelen, meglehetősen rugalmatlan kormányzati szektor által kielégíteni nem tudott, egyre diverzebb szükségletek a civil társadalmat cselekvésre serkentették. Új működő elképzelések (innovációk) sora jelent meg a lefedetlen szükségletek lefedésére. A társadalmi innováció egyszerre jelentheti a gazdaság működésébe a társadalmi erőforrások bevonását (ami a korábbiakhoz képest egy új dolog) és a társadalmi igények kielégítését célzó innovatív, elsődlegesen társadalmi célokkal rendelkező szervezetek által kifejlesztett és terjesztett új megoldásokat. Az utóbbi gyakorlatilag magába foglalja az előbbit.

Mai értelmezésünk szerint tehát attól társadalmi az innováció, hogy:

1. társadalmi érték vezérli
2. az ötlet legalább részben a civil társadalomból, társadalmi mozgalmakból ered
3. fejlesztésében és megvalósításában új társadalmi együttműködések, vagy új formákat használnak
4. visszahat a társadalomra.

A lokális társadalmi cselekvés központi szintről történő támogatása is megjelent az utolsó évtizedben. Így az Amerikai Egyesült Államokban 2009-ben a polgároknak és a civil társadalomnak a társadalmi problémák megoldásaiban új utak keresésére történő ösztönzés érdekében hozták létre az Elnök mellett, a Fehér Házban az „Office of Social Innovation and Civic Participation” intézményét. Az Európai Unióban pedig a 2011-ben elfogadott „Social Business Initiatives” (EC 2011) után indult a 2014-től a Horizon2020 program egyik, a

társadalmi innovációs politikáknak a kutatási és innovációs folyamatokba való beágyazását is szolgáló „Social Innovation Europe Initiative” (Reeder et al 2012).

4. TÁRSADALMI INNOVÁCIÓS LEHETŐSÉGEK A FOGLALKOZÁSI MODELLVÁLTÁSBAN

Karrier iroda – foglalkozási portfólió készítése

A többszoros jövedelemszerzés alapfeltétele a lehetőségek előrelátó ismerete és a különböző foglalkozási formákban végzett tevékenységek összeegyeztetése. Ezekben adhat segítséget – más ismert munkaerő-piaci szolgáltatások nyújtásával együtt – a munkavállaló által személyesen vagy távkommunikációval elérhető karrier iroda. (Az elmaradott térségekben az infokommunikációs eszközök használatának jelenlegi kultúrája és a személyes törődés iránti fokozott igény miatt egyelőre csak a személyesen könnyen elérhető szolgáltatási forma jöhet szóba.) Fő feladatuk a munkavállalói kompetenciák felmérése, a tágabb értelemben vett jövedelemszerzési lehetőségekből fakadó igények ismeretében a kompetenciafejlesztésre javaslatok nyújtása, a munkavállaló és a munkáltatók összekapcsolása, valamint a munkavállaló számára a többszoros jövedelemszerzéshez egyéni, személyre szabott terv (képzési és foglalkozási portfólió) összeállítása, mentorok kiajánlása. Ezen szolgáltatásokat leghatékonyabban a munkaügyi szervekkel szorosan együttműködő, önkéntes, illetve CSR keretében működő mentorokat is bevonó non-profit szervezetek tudják ellátni. Az ötlethez hasonló megoldás Finnországban a munkaügyi szervezet keretében, Belgiumban civil szervezet (alapítvány) bevonásával működik. A tevékenység részint a munkavállalóktól kapott jutalékokból és CSR tevékenységből, részint az álláskeresőket támogató állami alapoktól kapott normatív juttatásokból válhat fenntarthatóvá.

Alkalmi és töredék fizetett és szívességi munkák integrálása és kiközvetítése

Szintén a többszoros jövedelemszerzést, valamint az eddig rejtett vagy feketegazdaságban megjelenő munkalehetőségek feltárását és legális foglalkoztatásba való bevonását segítheti egyik oldalról a háztartásokban és kisgazdaságokban jelentkező szezonális, alkalmi, vagy folyamatos, de alkalmanként csak rövid időtartamú munkavégzést igénylő tevékenységek, másik oldalról az ilyen tevékenységek végzésére alkalmas és hajlandó munkavállalók feltárása és a két oldal összekapcsolása. A legális foglalkoztatással járó adminisztratív terhek csökkentését, valamint a munkavégzés szociális juttatásokkal való összekapcsolását szolgálhatja a munka-csekk alkalmazása. A Belgiumban már bevált rendszerhez (Peeters and Gevers, 2006)) hasonlóan a rendszert működtető szervező központ (lehet a neve pl. Munka-Hely) adja ki teljes, vagy a helyi önkormányzat szociális szempontokat mérlegelő döntése és költségátvállalása alapján kedvezményes áron a munka-csekket, valamint közvetíti ki az általa megbízhatónak és megfelelőnek tartott munkaerőt. Az elvégzett munkát követően a munkavállaló a kapott csekket szintén a központban válthatja be és a központ utalja át az államnak a befizetendő járulékokat. Így az adminisztrációval egyik oldalon sem kell vesződni, a korábban ellátatlan munka elvégzésre kerül, a munkavállalók pedig új jövedelemszerzési lehetőséghez jutnak. A központ tevékenységének finanszírozása aktív munkaerő-piaci eszközökből, valamint a közvetítői jutalékokból lehetséges. A létrejövő társadalmi haszonra tekintettel, a munkaadóknál a közvetítési költségekből és a legalizálásból adódó munkadíjteher – különösen kezdetben – állami program keretében mérséklendő.

Átgondolható e rendszernek a közfoglalkoztatás átalakításával való összekapcsolása, amennyiben a jelenleg közfoglalkoztatottak a szociálisan rászorulóknál ilyen módon

juthatnának valós igényeket kielégítő, ugyanakkor ellenőrizhető munkavégzési lehetőséghez. Egy másik változat lehet

Önfoglalkoztatóvá / vállalkozóvá válás inkubálása

Az elmaradott, vállalkozáshiányos vidéki térségekben a mezőgazdálkodás, azon belül az élelmiszerek és az energia előállítása, a mezőgazdasági és erdészeti termékek kézműipari feldolgozása, a turisták fogadása, valamint a helyi és turisztikai igényeket kielégítő személyi, infokommunikációs, közlekedési, kisipari szolgáltatások további lehetőségeket rejtnek magukban. Nagy profittal ugyan nem kecsegtetnek, de megélhetést biztosíthatnak a családnak. A vállalkozáshoz jelenleg hiányzó bátorság, ismeret (szakismeret, vállalkozási ismeret, piaci ismeret), pénz- és társadalmi tőke megteremtésében segíthet egy térségi inkubátor hálózat. (Hofmanné, 2014) Ennek célcsoportját elsősorban a fiatalok, ám nem csupán a jelenleg a térségben élő fiatalok, hanem a vidéki életmód iránt fogékony távolabb élő fiatalok is képezik. Ebből adódóan az inkubátor-hálózat az attitűd-váltás, a szakismeretek és vállalkozói ismeretek átadása, a hitelezésbe való közvetett vagy közvetlen (mikro-hitel) bekapcsolódása, valamint a piaci és társadalmi kapcsolatok építésének segítése mellett a térségbe való beköltözés lehetőségeinek alakításával, a térség lehetőségeinek megismertetésével is foglalkozik. Innovációt jelent a potenciális vállalkozó – a település – a mentorok – a finanszírozó négyzögének összehozása.

Szociális farm

Az elmaradott térségen belül is hátrányos helyzetű, valamilyen oknál fogva csökkent munkavégzési képességgel rendelkezők (fogyatékkal élők, testi vagy lelki rehabilitációra szoruló, gyerekek, idősek) – gyakran terápiás céllal is összekapcsolt – foglalkoztatása többszörösen is társadalmi célokat szolgál. Ilyen jellegű tevékenységre már számos példával találkozhatunk (Tóth 2013). (A kiválasztott cserhádi céltérségben ilyen kezdeményezésről egyelőre nincs tudomásunk, de a közelben a Szimbiózis Alapítvány gazdasága már gazdag tapasztalatokkal és még gazdagabb tervekkel rendelkezik.) Leggyakrabban mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódik, de léteznek ipari, művészeti-kulturális „farmok” is. Közös bennük, hogy zárt egységet képeznek, a munkavégzés más céloknak alárendelve történik, de gazdasági értéket állít elő. Az előállított termékek és szolgáltatások fogyasztója elsősorban maga a közösség, de a piacon (gyakran CSR-ral összekötve) értékesíthető felesleget is termelnek. A kezdeményezés fenntarthatóságának megteremtéséhez az üzleti és a társadalmi célok összehangolása, az utóbbiakat pénzben is elismerő társadalom- és gazdaságpolitika szükséges.

Erőforrások megosztása, közösségi gazdaság

A gazdaságban napjainkban újraerősödő szolidáris gondolat egyik markáns megnyilvánulása az erőforrások közösségi megosztására való törekvés. Ez nem új gondolat, csak idézzük fel a régmúltból az erdőbirtokosságokat, legeltetési társulásokat, a lakásközösségeket. Mindezek és még újabb formák is, mint pl. a szabad felhasználású szoftverek, a teleházközösségek, a „couchsurfing”, a telekocsi mozgalom a magánjavak közösségi használatáról, illetve néhány esetben közjavakká alakításáról szólnak. A formálódó közösségi gazdaság vidéki viszonylatban is érdekes kezdeményezései a helyi termelőket előnyben részesítő, a termékek gazdára találását erősítő bevásárló közösségek, a közösségi konyhák, a közösségi közlekedési megoldások. A szabad kapacitások felajánlását, a tulajdonosok és használók, a kínálat és a kereslet egymásra találását a legmodernebb infokommunikációs eszközök támogatják. A rendszer alap gondolata szerint, ha egy gazdasági jószágról információt osztanak meg, akkor ezen jószág értéke mind a magánszemélyek, mind a vállalkozások, mind pedig a közösség számára nő. Az informatikai eszközök és a fenntartható fejlődést hosszú távon szolgáló

közösségi gazdaság know how-ja elterjedésének a hátrányos helyzetű térségekben elsősorban szellemi akadályai vannak, melyek leküzdésében sokat segíthetnek a centrumok által is erősített társadalmi innovációk.

Társadalmi vállalkozások

Ott, ahol jelenleg hiányoznak, ill. ritkák a gazdasági szereplők, ahol a profitszerzés esélyei kicsik, az egyének vállalkozási hajlandósága alacsony, de vannak kielégítetlen szükségletek, megoldandó társadalmi problémák, széles terepe van a társadalmi vállalkozásoknak. Az üzleti, társadalmi és közösségépítési tevékenységet egyaránt végző, ennek megfelelően hármas identitással bíró szervezetek megalakulásához és működtetéséhez a helyi szándékon kívül a fentebb már említett vállalkozói tudásra, tőkére van szükség és emellett a szociális érzékenység, a társadalmi konfliktusok kezelésére való felkészültség, valamint a demokrácia gyakorlásában való jártasság is alapfeltétel. A manapság favorizált szociális szövetkezeti forma mellett a ma Magyarországon szintén fellelhető társadalmi start-up vállalkozásokra, a szociális foglalkoztató vállalatokra, valamint az ún. faluprogramokra (tudatosan felépített helyi gazdaságfejlesztési programok) is figyelemmel kell lennünk. Ezek mindegyike jelentős társadalmi innovációs potenciált és ezáltal új foglalkoztatási lehetőségeket hordoz magában. Ugyanakkor társadalmi vállalkozások lehetnek az előzőekben felvázolt társadalmi innovációs gesztor szervezetei is.

5. ÖSSZEGZÉS

Vitathatatlan, hogy a 21.században, a tudás társadalmában új foglalkozási modellek megjelenésével kell számolnunk. Ezek a munka megváltozott fogalmára épülnek és a több lábbon állás, az akár az egyének szintjén is megjelenő több szektorúság, a foglalkoztatási formák változatossága, a területi differenciáltság, lokális szint újraértékelődése jellemzi. Ahhoz, hogy a hagyományos tipikus (teljes munkaidős, határozatlan idejű) foglalkoztatási modellből átálljunk az újabb modellre, úgy a munkaadók, mint a munkavállalók részéről komoly szemlélet- és magatartásváltásra van szükség. Ezen a téren az ugyancsak az elmúlt évtizedben megerősödött társadalmi innovációknak meghatározó szerepe lehet.

A felsorolt lehetőségek közös vonása, hogy súlyos társadalmi problémákra társadalmi szereplők bevonásával, eddig nem, vagy kevésbé elterjedt módon, a civil kurázsit is igénybe véve válaszolnak. Abban is megegyeznek, hogy egy hátrányos helyzetű térség önmaga nem képes ezeket a megoldásokat kifejleszteni, bevezetni, majd működtetni. A várható ossztársadalmi előnyök és a szolidaritás okán a külső szellemi, információs és pénzügyi segítség elvárható. A javasolt megoldások azonban feltételezik, hogy van pénz és akarat az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök széles skálájának működtetésére, nő a kormányzati bizalom a civil szervezetek irányába, a kormányzati szereplők mellett a vállalatok és intézmények (köztük az egyetemek) is nyitottak a társadalmi innovációkra.

A Miskolci Egyetem jelenleg futó T-Modell projektje éppen ennek a kihívásnak próbál megfelelni és felkészíteni – első körben a társadalomtudományi karokat – a térségi társadalmi (köztük a helyi foglalkoztatást erősítő) innovációk generálására.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

"A tanulmány/kutató munka a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0009 azonosító számú projekt részeként – az Új Széchenyi Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg."

IRODALOMJEGYZÉK

- Bartal A. M. (1998): Szociális+föld+program= szociális földprogram? *Valóság* 41. 9. 37-48.
- Birkhölzer, K. (2000): A szociális vállalkozások szektora Nyugat-Európában. In: *Szomszédsági gazdaságfejlesztés. Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest* 40-45.
- Castel, R. (1996): Work and usefulness to the world. *International Labour Review*, 135. 6. 615–622.
- Castel, R. (1996): Work and usefulness to the world. *International Labour Review* 135. 6. 615–622.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest*
- Csoba J. (2006): *Foglalkoztatáspolitikai. (Oktatási Segédanyag) Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Debrecen*
- Dahrendorf, R. (1994): *A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Budapest*
- EC 2011: Social Business Initiative - Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation. Communication from the Commission to the European Parliament. EC, Brussels, 25.10.2011 COM(2011) 682 final
- Egresi K. (2005): A szociális-jóléti állam. In: *Államtan. Az állam általános elmélete. Államtan tankönyv II. kötet (szerk.: Takács Péter), XIX.B. fejezet SZTE ÁJK Politológiai Tanszék, Szeged*
- Ékes I. (2009): Az atipikus munka és jövője. *Munkaügyi Szemle*, 53. 1. 66-71.
- Friedman, M. (1962): *Capitalism and Freedom. University of Chicago Press, Chicago*
- G. Fekete É. – Solymári G. (2004): A szociális gazdaság kiépítésének esélye és feltételei az Észak-magyarországi régióban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 1. 2. 32-78.
- G. Fekete, É. (2011): Elements of Social and Solidarity Economy (SSE) in the Hungarian Local Development. *Theory, Methodology and Practice*, 7. 1. 17-27.
- Gábos A.-Szívós P.(2004): Szegénység Magyarországon az EU-csatlakozás küszöbén. In: *Társadalmi Riport (szerk.: Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy.) TÁRKI–Századvég, Budapest*
- Hayek F. (1958): *Essays on the Welfare State. Allen and Unwin*
- Hofmanné Piskó B. (2014): Fiatalok vállalkozói szemléletének erősítése Plymouth-ban A *TEMPUS Közalapítvány cégeknek, vállalkozásoknak szóló tematikus honlapja. 2014. 05. 21. <http://www.gyakornokkereso.hu/Fiatalok-vallalkozoi-szemleletenek-erositese-Plymouth-ban/6/98/1>*
- Köllő J. (2013): Foglalkoztatási csodák Európában. A tanulságok összefoglalása a munkaerőpiaci előrejelzés számára. *Közgazdasági Szemle*, 60. 2. 164–188.
- Kuti É. (2003): *Kinek a pénze? Kinek a döntése? Bevételi források és döntéshozók a nonprofit szektor finanszírozásában. Nonprofit Kutatócsoport, Budapest*
- Laky T. (2003): *Munkaerőpiaci fogalomrendszer fejlődési irányai. A "foglalkozási státusz" újradefiniálása. (Kézirat) KSH Életszínvonal és Emberi erőforrás Statisztikai Főosztály, Budapest*

- Lee, D. - Wolpin, K. J. (2006): Intersectoral Labor Mobility and the Growth of the Service Sector. *Econometrica*, 47. 1. 1–46.
- Martin, H. P. – Schumann, H.(1998): *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen.* (ford.: Szmodits Anikó), Perfekt Könyvkiadó, Budapest
- Mulgan, G. (2006): The Process of Social Innovation. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 1. 2. 145-162.
- Peeters, A. – Gevers, A. (2006): *The service voucher in Belgium: Discussion paper*, Peer Review, 26–27 October 2006, IDEA Consult, Brussels
- Reeder, N. - O’ Sullivan, C. - Tucker, S. - Ramsden, P. - Mulgan, G. (2012): *Strengthening social innovation in Europe : journey to effective assessment and metrics.* Enterprise and Industry, European Commission, Brussels, Belgium
- Rimler J. (1999): A munka jövője. Új fogalmak, feltételek, forgatókönyvek. *Közgazdasági Szemle*, 46. 9. 772–788.
- Robertson, J. (1985): *Future work: Jobs, self-employment, and leisure after the industrial age.* Universe Books, New York
- Schumpeter (1939): *Business Cycles.* 2 vols. McGraw-Hill, New York:
- Segelman, R. – Marsland, D. (1989): *From Cradle to Grave.* Macmillan. Shaw, R. & Wong, Y, New. York
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai.* ARTT-Századvég, Budapest:
- Szabó K. – Négyesi Á. (2004): Az atipikus munka térnyerésének okai a tudásgazdaságban, *Közgazdasági Szemle*, 51, 1, 46-65.
- Tóth I. (2013): *Beszámoló a Discus Amsterdamban töltött szakmai gyakorlatról* (2013. szeptember 17. - 2013. október 30.) Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei http://www.bmszki.hu/sites/default/files/field/uploads/toth_istvan_hollandia_beszamolo.pdf
- Török E. (2006): Túlléphetünk-e a bérmunka társadalmán? *Szociológiai Szemle* 2006/2, 111–130.
- Vobruba, G. (2000): *Alternativen zur Vollbeschäftigung Die Transformation von Arbeit und Einkommen.* Suhrkamp, Frankfurt am Main